

בניה הסופר וצאצאיו

משפחת סופרים מתימן

מיכאל ריגלר

מבוא

הראשון שהפנה את תשומת הלב אל בניה מעתיק הספרים הנודע מתימן היה יעקב ספיר (1822-1885) שסייר בתימן בשנת 1859. בספרו *אבן ספיר*¹ הוא כותב:

ספרים כתבי יד עתיקי יומין הרבה לא מצאתי פה [תימן] כאשר פיללתי... והיותר ישנים הם כחמש מאות שנה והמדוקדקים שבהם הם מהסופר האומן המדייק בניה הסופר.²

ההתעניינות בסופר בניה ובהעתקותיו לא פסקו מאז ועד עצם היום הזה. העיסוק בסופר מתאפיין בשתי רמות: האחת מתמקדת ברישום טכני של כתבי-היד שיצאו מתחת ידיו, ובהערות קצרות הנוגעות לטיב כתבי-היד וכד'. ואילו ברמה השנייה נמצא מחקרים המתייחסים לסופר בניה לאיכותן ולאופיין של יצירותיו. ככל שהולכים ונחשפים כתבי-יד נוספים מפרי עטו עולה ומתבהרת התמונה המורכבת של בניה ומשפחתו, משפחה של מעתיקי ספרים. במפעל הפליאוגרפיה העברית³ נפקדו עד עתה למעלה מארבעים כתבי-יד שזיהו מעתיקיהם ודאי, כולל מקום ההעתקה ושנת השלמת ההעתקה.⁴

שני חוקרים קדמוני ועסקו בבניה, הנחשב לגדול המעתיקים שקמו בקרב יהודי תימן וששמו נישא עד היום לתהילה כפי יהודי תימן. פרופ' יהודה רצהבי הקדיש שני מאמרים לבניה, באחד מהם פענח קולופון מעוטר שנכתב בשיטת המיקרוגרפיה, שקורא בלתי מיומן יתקשה לפענחו,⁵ ובמאמר השני עסק בשיר

מאמר זה מבוסס על הרצאה שנישאה בכינוס 'חברה ים-תיכונית' – עיונים בעקבות מחקרי הגניזה של שי"ד גויטיין ז"ל, אדר ב' תשנ"ה. פירוט ההפניות הביבליוגרפיות – ראה בסוף המאמר.

1 ספר אבן ספיר, ליק 1866.

2 דף קב עמ' א.

3 כתבי היד הספונים בספריות ישראל וצרפת כונסו ב'אוצר כתבי יד עבריים מימי הביניים', האחרים תוארו תיאור פליאוגרפי וקודיקולוגי וכונסו במאגר ממוחשב 'הספר-דתא' שבמפעל הפליאוגרפיה העברית ליד בית הספרים הלאומי בירושלים.

4 ראה נספח.

5 רצהבי, שיר הלל, עמ' רלג-רלו.

הלל הפותח במלים 'שירו לה' שיר חדש – אמונה יוצרה אצל תהילה,⁶ שלדעת רצהבי חובר על ידי בניה הסופר, וממנו לקחו מעתיקים אחרים והעתיקום לכתבי יד מקראיים נוספים. על שני מאמרים אלה יש להוסיף את הערך 'בניה' באנציקלופדיה יודאיקה שנכתב אף הוא על ידי רצהבי.⁷

בשיר 'אמונה יוצרה' דן גם מאמרו של פרופ' מלאכי בית אריה,⁸ המשיג על קביעתו של פרופ' רצהבי והטוען שהשיר מופיע כבר בכתב-יד קדום יותר מזה הנקוב בכתב-היד של בניה. השיר הועתק בכתב-היד משנת 1743 לשטרות, היא שנת 1432 למניין הכללי, ואילו כתב-היד הקדום ביותר בחתימת ידו של בניה הוא משנת 1772 לשטרות היא שנת 1461. כן תיאר פרופ' מלאכי בית אריה את כתב-היד תיאור פליאוגראפי וקודיקולוגי במסגרת חשיפת כתב-היד העבריים הפזורים ברחבי תבל.⁹ על מאמרים אלה יש להוסיף כמה וכמה ספרים העוסקים בחשיפתם של כתבי-יד מתימן ובתולדות יהודי ארץ זו.¹⁰ בכך מסתכם פחות או יותר העיסוק בכניה הסופר. מקום רב אפוא הניחו לנו להתגדר בו, להעריך את מפעלה של המשפחה בראייה נוספת, ואף לסכמה לאור הקולופונים שרשמו בניה וצאצאיו בסופי כתב-היד שהעתיקו.

במאמר שלהלן אציג את פעילותו של בניה ומשפחתו, משפחה של מעתיקי ספרים שבמשך כשמונים שנה הוציאו מתחת ידיהם עשרות ואולי אף מאות כתבי-יד במאות הט"ו והט"ז. אך רק ארבעים כתבי-יד 'בני מזל' שזהותם ודאית שרדו מכתובותיהם, והם מפארים כיום אוספים פרטיים וספריות ברחבי העולם.

מפעל חייה של משפחה זו יוצא דופן בתחום הפקת הספרים ברחבי העולם היהודי. ולא זו בלבד. ממרכזים אחרים באירופה וארצות המזרח לא תמיד ברור הקשר בין שמות הסופרים הנקובים בקולופון, וקשה לקבוע בוודאות את הקשר המשפחתי ביניהם. מצאנו משפחות סופרים באיטליה¹¹ ובפרובנס,¹² מצאנו שם אבות ובנים וכן אחים מאותה משפחה שהעתיקו ספרים, ואף סב ונכדו מצאנו.¹³ ברם, תיעוד ברור ומבורר כדוגמת משפחתו של בניה נדיר הוא בהשוואה למרחבי

6 ראה גם בית אריה, אמונה.

7 רצהבי, בניה.

8 בית אריה, אמונה, עמ' 20-37.

9 ראה הערה 3.

10 למשל: קרח, סערת תימן, עמ' קיז-קיח.

11 משפחות מאיטליה: 'הענוים', 'הצפרוני', 'האלטריני', ואחרות.

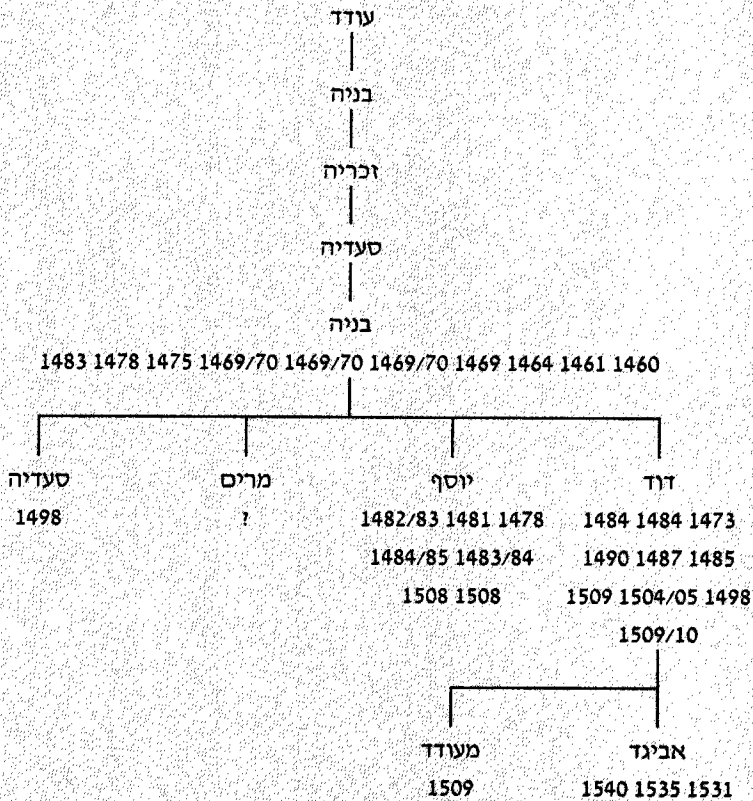
12 משפחה מפרובנס: שני סופרים החותמים בשם טובי.

13 זה לשון הקולופון: ה' יקבץ נפוצותינו וירחם... וכתב משלי שועלים על ידי חביב חיים נכדי וקצת מאלכסנדרוס גם כן... והמותר נשלם על ידי הצעיר יהוסף קתב יו"י [יראה זרע יאריך ימים] תלמיד הסופרים', הוא כ"י פריס, ספריה לאומית héb. 750, ראה תיאורו ב'אוצר כ"י עבריים' II, 69.

תרבות אחרים מימי הביניים. על-פי כתבי היד המתוארכים ששרדו מכתיבותיהם ניתן לערוך לוח גינאולוגי של משפחה זו לאורך שלושה דורות:

שנות סיום העתקת כתבי-היד של בניה וצאצאיו

(לא צוינו כתבי-יד לא מתוארכים)

מן המפורסמות הוא, שהדפסת ספרים עבריים החלה בתימן רק בשלהי המאה הי"ט,¹⁴ לכן נמשכה שם העתקת הספרים, הן לצורכי הפרט והן לצורכי הכלל, גם מאות שנים לאחר המצאת הדפוס.¹⁵ מעתיקי הספרים באו מקרב השכבה המשכילה, ונמצא ביניהם רבנים, גדולי תורה, ומלמדים, שהעתיקו ספרים תמורת שכר להשלמת הכנסותיהם. אך היו גם רבים מקרב 'עמך', שהעתיקו ספרים כדוגמת סידורי תפילה, חומשים ומדרשים לצורכיהם.

בניה הסופר, נושא דברינו, חי ופעל בעיר צנעא,¹⁶ הוא חתם בחלק מכתבי היד בשמו המלא: בניה בן סעדיה בן זכריה בן בניה בן עודד הידוע בן 'מרגו'.¹⁷ יעקב ספיר, אותו הזכרנו בראשית דברינו, מוסר בספרו **אבן ספיר** ידיעה מעניינת על בניה, שנודעה לו מיהודי צנעא: 'ואומרים שארבע מאות ספרים כתב בחייו'. על ידיעה זו מעיר יעקב ספיר 'האם לפלא בעיניכם גם בעיני יפלא'.¹⁸

מספר כה גדול של ספרים שהועתקו בידי סופר אחד אכן נראה כגוזמה, ונועד כפי הנראה לפאר את שמו של סופר פורה זה. שם זכר המספר את דברי הגמרא במסכת בבא בתרא יד, א: 'כתב רבי אמי ד' מאה ספרי תורה, אמר להו: דילמא תורה צוה לנו משה כתב? אכן, קשה לקבל מסורת זו כפשוטה. אם תמצי לומר, שבניה החל בפעילותו הספרותית בגיל שתים עשרה,¹⁹ האריך ימים, והעתיק ספרים במשך 60 שנה, היה עליו להעתיק בין שישה לשבעה ספרים בכל שנה. כפי שנראה להלן ספק רב אם יש אדם למסורת זו. כרם אם אין אמת בידיעה 'גרעין של אמת כוודאי יש בה בידיעה זו. ואמנם על-פי הממצאים שבידינו, אפשר שנוכל להציג תמונה שתקרב אותנו במקצת לאמיתותה של מסורת זו.

שנות פעילותו של בניה כפי שעולה מכתבי-היד ששרדו (כתבי-יד מתוארכים ובציון שמו) הן השנים 1461-1483, מעשרים ושתיים השנים הללו חתומים בשמו ארבעה עשר כתבי-יד בלבד. עיון במצאי זה מלמד שבשנת 1469 העתיק ארבעה כתבי-יד, (לצורך ההשוואה נוכל לציין שהספקו של גדול מעתיקי הספרים באיטליה באותן השנים בערך, אברהם פריצול, היה שלושה כתבי-יד בשנה).²⁰ ארבעת כתבי-היד הללו הם שלושה חומשים הכוללים מסורה ומחברת התיגיאן,²¹ והספר הרביעי

14 טובי, כתבי-יד, עמ' 8-13.

15 רצהבי, הספר (ב), עמ' 86.

16 קאפח, כתבי ומעתיקי, עמ' קנב-קנו.

17 ראה: רשימת היחס המצורפת.

18 ספיר, עמ' קב, א.

19 גויטיין, החינוך, עמ' 152-180.

20 אנגל, אברהם פריצול, עמ' 88-90.

21 כ"י לונדון, הספריה הבריטית (ס"ב) Or. 2348 (ראה תצלומו בעטיפת חוברת זו); כ"י ששון

– חלק הכתובים מהמקרא²² אף הוא עם המסורה. ארבעת הספרים מחזיקים יחד 1638 דפים, שהם 3276 עמודים.

איננו יודעים כמה שעות הקדיש בניה לכתיבה, אך אם נחסיר ימי שבת וחגים וגם חלק מימי שישי, יתברר, שקצב כתיבתו היה 12-13 עמודים ליום, שהוא קצב מהיר למדי לסוג זה של ספרים, המצריך דיוק רב של תכני הספרים, המסורה והניקוד. האם החזיק בתפוקה זו לאורך עשרות שנות פעילותו? על כך לא נוכל להשיב מתוסר הוכחות. ברם אפשר שעשרות כתיבה חסרי ציון שם המעתיק (או שחלק זה מהספר אבד) הם פרי כתיבתו, והם עשויים לשנות את התמונה ולקרב אותנו אל המסורת המייחסת לו 400 כתבי-יד. מכל מקום ברור לנו, שסופר בעל מוניטין ככונה הפיק כתבי-יד גם בשנים שאין לנו עדות עליהן (הטבלה לעיל).

התמונה לא תהיה ברורה אם לא נתייחס לתכני הספרים שהעתיק בניה. נוסף על ספרי המקרא, שלמים או חלקים כודדים, שכפי הנראה התמחה בהעתקתם, שרד מכתבתו גם 'ספר זמנים' לרמב"ם.²³ שני כתבי-יד העתיק בניה מחוץ לגבולות צנעא ולצורך העתקתם נדד על-פי הזמנה ליישובים סמוכים. את האחד העתיק במקום הנקרא עקאר (לא עלה בידי לזהות את מיקומו). בקולופון הוא מציין את השלמת כתיבתו 'במעלי שבא י"ד בניסן', היינו: בערב פסח שנת 1464. את כתב היד השני העתיק בשנת 1483, ואף אותו השלים 'במעלי שבא' דהוא תשעה יומין בירח שבט אתשצ"ד לשטר"י. מקום ההעתקה של כתב-יד זה נקוב בקולופון והוא: 'אלמנצ'ר אלשאמך אלעליא תחת מחרוסה אלקלעה מן ואדי צ'הר'.²⁴

עוד יש לציין, שכל הספרים שהעתיק היו עבור מזמין כל שהוא, עובדה המאששת את היותו מעתיק ספרים מקצועי, שפרנסתו ממלאכת הלב לרות.

נביא עתה כמה דוגמאות מהקולופונים שכתב. בניה היה סופר עניו, המציג עצמו בשורה של ביטויי ענווה, כגון 'ספרא חלשא ומסכינא, קל הקלים ודל שבדלים'. בכתב-יד אחר הוא כותב: 'אני הקל צעיר ימים ושנים בניהו משרת הזקנים, אני סופר ועיטי הם שוננים אני אינני כדאי קל הקטנים'.²⁵ ביטוי נוסף לענוותנותו היא בקשתו החוזרת כמעט בכל כתיבה היד 'אלקים ימחול לי על מה ששגיתי וטעיתי ונסתר מעיני כדכ' שגיאות מי יבין מנסתרות נקיני'. בכתב-יד משנת 1469 הוא כותב 'ספרא דצריך לרחמי שמייא',²⁶ אפשר כמובן להתייחס לניב זה כביטוי של ענווה, ברם, יתכן, שפקדה אותו מצוקה כלכלית או שחלה, ומכאן נובעת בקשה זו

22 כ"י ירושלים ספריה לאומית (ס"ל) 1452.⁴

23 כ"י ששון 1012.

24 שמא אפשר לזהות ישוב זה עם Al-Manzur בדרום מזרח תימן. כ"י נזכר בספר 'סערת תימן' לר"ע. קרח.

25 כ"י לונדון ס"ב Or. 2211.

26 הוא כה"י בהערה 22.

המופיעה רק בכתב־יד זה שהועתק עבור 'החבר הטוב והנעים נטע שעשועים חברי ורעי אלופי ומיודעי שלמה בר דוד בר אברהם בר סעדיה אלתלאי'.²⁷
מכלל הקולופונים שרשם בניה נדגים אחד במלואו כדי להציג את סגנונו ולשונו הצחה. הקולופון נרשם בסוף נביאים אחרונים שהועתק בצנעא בשנת 1461, וזה לשונו:

נשלם נביאים אחרונים זה בעזרת האל וברחמי
יום רביעי חמשה ימין בירח אייר שנת אלפא ושבע מאה
ושבעין ותרתינן שנין לשט' [לשטרות] במדינה צנעא סימן טוב
וברכה על מריה רכי ואדני הרב המבה' [המבהק] משה שמ'
[שמרהו] צורו בן כג"ק [כבוד גדולת קדושת] חסדאי נע"ג [נוחו עדן גן]
ויתקיים עליו מקרא שכתוב לא ימוש ספר התורה הזה
מפ' ומ' זרע זרעך מעתה ועד עולם אנ"ס [אמן נצח סלה]. ספרא
חלשא ומסכינא קטן הסופרים ועפר תחת רגלי המבינים קל
הקלים ודל שבדלים בניה בן סעדיה בן זכריה בן בניה
בן עודד הידוע בן מרגז אלה' ימחול לי על מה ששגיתי וטעיתי ונסתר
מעיני אמן וכן יהי רצון.²⁸

בניה ניחן בחוש אסתטי ואומנותי, תכונה שהנחיל גם לבניו. מצאנו כתב־יד אחדים שקולופוניהם נכתבו בשיטת המיקרוגראפיה, שלעתים נדרש מאמץ לפענחם,²⁹ ואילו במקצת כתב־היד כתב את המסורה הגדולה והקטנה בצורת עיטורים גראפיים ההולמים את הטקסט הכתוב באותו הדף.³⁰

כשרונו האומנותי בא לידי ביטוי גם בעיטורי 'שטיח' שהוסיף בכמה מכתביו בסוף או בראש כתב־היד. על אלה צריך להוסיף את כתיבתו בדיו צבעונית של אותיות או מילות פתיחה בתוך הטקסט, וכן אלמנטים גראפיים מגוונים בין קטעים, או במעבר בין הספרים השונים אותם העתיק. הצד השווה לכולם, שמכלול העיטורים הגראפיים משווים לכתב־היד פאר, וזאת על אף שאין למצוא בכתב־היד התימניים אירוסים צבעוניים כדוגמת כמה וכמה כתב־יד מפוארים מארצות אירופה.

27 כה"י הועתק עבור חברו ורעו שהתגורר כפי הנראה ביישוב תילא (Thile) ממערב לצנעא.

28 כ"י אוקספורד-בודליאנה Opp. Add. 410, 97bc.

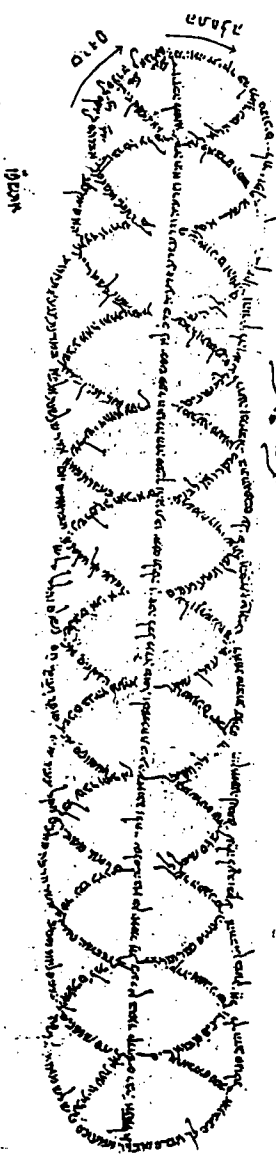
29 צלום הקולופון מצורף, ראה הערה 5.

30 ראה הצלום הלקוח מכ"י ירושלים ס"ל 5840⁰ 24

ופשתם כנגלי מרבו

כדעת ימית בלוקה וישועה וכו' ימים בשנים כראי חסד ורחמים דתו קדם ביה ימי אהדת מרישולו מישועה

אמשי יזנו
ז פניגלי
ידהואמר
ישר אני
ותדושון
דתותמסת
ידאמרץ
תוכנת
תוכנת
מסאדמו
דידתתה
אתנו
אלה
עמיה
לפני
עתיד
אוהשיל
נתת
ע
א
ש
ת
א
ש
ת
א
ש
ת
א
ש
ת

קולופון (כתב ידו של בניה הסופר) : כ"י לונדון, הספריה הבריטית Or. 2211 (כיוון הקריאה מצוין למעלה)

נעבור עתה לתיאור מפעל ההעתקה של בני משפחת בניה ממשיכי דרכו. התופעה שבן מחזיק במשלוח יד אביו וממשיך את מפעלו מוכרת ומתועדת יפה בתולדות החברה היהודית. בכך לא שונה היתה הלברות ממשלוחי היד האחרים שבהם עסקו היהודים בימי הביניים.

במחקרים שצינתי לעיל, ציינו כותביהם (רצהבי, בית אריה), שלבניה היו שני בנים ובת שעסקו בהעתקת ספרים. מתברר, שהיה לו לבניה בן נוסף, סעדיה, שאף הוא העתיק ספרים ושמכתיבתו שרד כתביד משנת 1498.

גם בת, מרים, היתה לו לבניה. על אודותיה ידוע לנו רק מן הספרות. החומש שהעתיקה לא ידוע מה עלה בגורלו, האם אבד כליל או שמא הוא מצוי בקבוצת כתבי-היד, שזהות המעתיק אינה ידועה (גויטיין מציין שכתב-היד מצוי באחת מספריות אנגליה, אך לא ציין היכן).³¹ מוסר הידיעה על פעילותה של מרים הוא יעקב ספיר, שראה את כתב-היד ופרסם את הקולופון, בו נאמר: 'אל תשיתו עלי חטאת אם תמצאו בו שגיאות כי אשה מינקת אנכי, מרים בת בניה הסופר'. ספיר מציין: 'והוא מדויק וכתיבה יפה מאד'.³² העתקת כתב-יד מקראי בידי אשה בחברה היהודית בארצות המזרח ובתימן בפרט³³ היא בוודאי תופעה יוצאת דופן, המלמדת על האווירה המיוחדת ששררה בבית משפחת בניה.

זהותם של הבנים מוכרת לנו מהקולופונים שהם כתבו, ואלו הם: דוד, יוסף וסעדיה, כפי הנראה זהו גם הסדר הכרונולוגי במשפחה, בהסתמך על שנות השלמת כתבי-היד ששרדו (ראה טבלה).

מהעתיקותיו של הבן דוד שרדו אחד עשר כתבי-יד, מהשנים 1473-1510.³⁴ אף הוא העתיק בעיקר ספרי מקרא, אבל גם ספרים אחרים, ובכללם את המדרש הגדול.³⁵ סגנון הקולופונים שלו דומה מאד לזה של אביו בכיטויי הענווה ובבקשת המחילה מאת מזמיני הספרים. כאחד הקולופונים מתגלה גם כושר החריוז שלו, ואלו דבריו:

נכתבה זאת התורה הטהורה התמימה לחבר הטוב והנעים
נטע שעשועים אורי ומחמד עיני האהוב הנכבד והנחמד...
ויזכה לכל מדה טובה ולזקנה ושיבה ולשמחת בית השואבה
ולחיי העולם הבא. אמן כן יאמר אל נערץ בסוד קדושים רבה.

31 גויטיין, עמ' 255.

32 ספיר, עמ' ק, ב.

33 על נשים מעתיקות ספרים ראה: הברמן, עמ' 114-117.

34 ראה נספח.

35 כ"י ירושלים (אוסף פרטי) אביגדור קלגסבלד.

אמן כן יאמר האל. קרוש ישראל...
 ואם שגיתי וטעיתי במעשי ירחמי אלוה עושי
 צופה עלומי ובוהן מעשי בו חסיתי מכל שושי
 ואדני אלהי יעזור לי על כן לא נכלמתי
 על כן שמתתי פני כחלמיש ואדע כי לא אבוש. ה' לעזרתי
 חושה.³⁶

מהבן השני יוסף שרדו תשעה כ"י מהשנים 1478-1508,³⁷ ואילו מכתיבת ידו של
 סעדיה שרד, כאמור, כתב־יד בלבד.³⁸
 הבנים דוד ויוסף אף הם היו בעלי הספק כתיבה נְכָרִים, שכן מצאנו אצל שניהם
 שהעתיקו לפחות שני כתב־יד בשנה אחת (ראה טבלה).
 למשפחה מפוארת זו היה המשך, ובדור השלישי אנו מוצאים את העתקותיהם
 של הנכדים מעודד ואביגד. הם המשיכו את המסורת המשפחתית, והעתיקו ספרי
 תאג', אך גם סידורי תפילה. בכתב־יד משנת 1540 (המאוחר ביותר המוכר לנו מבני
 משפחה זו) כותב אביגד נכדו של בניה:

נכתב זה הסידור המפואר על שם השר הגדול
 המעוז המגדול אביר הרועים גזע נדיבים ושועים
 נטע שעשועים ילוד המשרה. ארי התורה ישמרהו
 האל הנורא הוא סעדיה ביר' כג"ק השר הגדול
 יהודה ביר' שלמה רי"ת [רוח ה' תניחנן] ביר' יוסף אללדאני אלה'
 ישים אותו סימן טוב וברכה מעתה ועד עולם ויקיים
 עליו מקרא שכת' יברכך ה' וישמ' יאר ה' פני אליך
 ויח'...ישע יקרב ששון יערב ספרא חלשא ומסכינא
 אביגד בן דויד בן בניה בן סעדיה בן זכריה בן עודד
 בן מרגז אלה' ימחול לי על מה ששגיתי וטעיתי ונסתר
 מעיני...ונבצע יום אלגמעה דהוא שבעת עסר בירח אב
 שנת אתתנ"א שנין לשטרי במדינה צנעא ושלום.³⁹

36 כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 1174.

37 ראה נספח.

38 משנת 1497, כ"י ירושלים ס"ל Heb. 580 8⁰.

39 כ"י לונדון ס"ב 2227.

כדאי לשים לב לעובדה מעניינת הקשורה למפעל משפחתי זה. האב בניה נפטר כנראה בשנת 1484, כך עולה מכתבי־יד שהעתיק בנו יוסף בשנה זאת, ומציין את אביו בכרכת המתים.⁴⁰ בשנים הללו פעלו האב ושני בניו זה לצד זה והפיקו ספרים בעיר צנעא. אם להשתמש בדמויים מהתחום הכלכלי־חברתי, לפנינו משפחה ששלטה על עסקי הפקת הספרים, והחזיקה במעין מונופול כלכלי.

יתר על כן, לאור הממצאים ששרדו, נוכל להציג את התמונה הבאה: מהעיר צנעא נודעו 21 כתבי־יד מתוארכים (בציון מקום ודאי) עד שנת 1540. מתברר ש־17 מהם הם פרי העתקותיה של משפחת בניה, המהווים 81% מיצור הספרים בעיר זו. ועוד. בין השנים 1461, מועד השלמת כתב־היד הקדום ביותר ששרד מכתיבת ידו של בניה, ועד שנת 1540 שרדו מתימן 101 כתבי־יד מתוארכים, בכלל אלה 40 כתבי־יד של משפחת בניה, כלומר: 40% מכתבי היד המתוארכים מהתקופה הנידונה הם משל המשפחה,⁴¹ ממצא זה הוא יוצא דופן במרכזי התרבות בארצות המזרח בתקופה שהיצגנו כאן.

40 כ"י ירושלים (אוסף פרטי) מ' בניהו.

41 הפרטים מתבססים על המאגר הממוחשב 'הספר־דתא', ראה הערה 3.

סיכום

המעתיקים שאת פעילותם תיארו כאן סיפקו לקהילות תימן ספרי קודש, ספרי הגות, הלכה, מדרש וספרי שימוש יום-יומיים, ובדרך זו הפיצו את מעיינות התורה בעם. בפעילותם השקדנית הצילו יצירות רבות מציפורני השכחה והכליון.

לפנינו משפחה של סופרים-אומנים, שפרנסתם היתה על העתקת ספרים. באמצעות הקולופונים, שרשמו בסופי כתבי-היד, הציבו בני משפחה זו יד לעצמם ולמפעלם הספרותי. הקולופונים של כל בני המשפחה הם ענייניים, אין בהם פרטים היסטוריים רבים, שיוכלו להאיר את עינינו על דרך עבודתם, כגון, שכר הסופרים, משך זמן הכתיבה, תנאי עבודתם, וכד'.⁴²

תרומתה של משפחת בניה בתחום הפקת הספרים, כפי שהיא עולה מהמצאי ששרד, אינה מוטלת בספק. מסורות הכתיבה, כושרם הספרותי והאומנותי היו לאבן פינה ומקור לחיקוי למעתיקי ספרים שמוצאם מתימן. בני המשפחה זכו להוקרה רבה בשל המסורות המדויקות ששימשו להם מקור להעתקותיהם, מסורות הנשענות על בסיס איתן,⁴³ ובשל כך אין זה מפתיע שההתמחות העיקרית של העתקותיהם היו ספרי המקרא.

יש לקוות, שבמחקר מעמיק, פליאוגראפי וקודיקולוגי של כתבי-היד התימניים, יחשפו שמותיהם של מעתיקי הספרים, ובכללם כתבי-יד רבים שהועתקו בידיהם של בניה ובני משפחתו.

42 פנקובר, עמ' 62-71.

43 על אופיים של הקולופונים בכ"י עבריים מתימן ראה: ריגלר, קולופונים, עמ' 173-178.

נספח

הסופר	שם הספר	השנה	סימן כתב היד	
בניה	נביאים ראשונים	1460	לונדון ס"ב Or. 2370	
	נביאים ר' ואח'	1461	אוק'. בודל'. Opp.Add.4t.	
	יד החזקה (זמנים)	1464	כ"י ששון 1012	
	חומש עם מסורה	1469	לונדון ס"ב Or. 2348	
	כתובים	1470-1469	כ"י ירושלים ס"ל 1452	
	תורה	1470-1469	כ"י ששון 694	
	תורה+מח' תיג'	1470-1469	כ"י ששון 942	
	נביאים אחרונים	1475	לונדון ס"ב Or. 2211	
	חומש עם מח' התיג'אן	1478	לונדון ס"ב Or. 5404	
	תאג'	1483	עפ"י ס' 'סערת תימן' עמ' קא	
	תורה עם מסורה	?	כ"י נ"י JTS.L67-68	
	חומש	?	י"ם ס"ל 13 Yah.Ms.Heb.	
	כתובים עם תר' ערבי	?	לונדון ס"ב Or. 2375	
דוד	מדרש הגדול	1473	י"ם (אוסף פרטי) א.קלגסבלד	
	הפטרות	1484	לונדון ס"ב Or. 1470	
	מח' התיג'אן	1484	קימב'. ספ'. אוני' Add. 1174	
	כנ"ל	1485	אוסף חבשוש	
	תאג'	1487	אוסף יחיאל אלשיך	
	חומש+מח' תיג'אן	1490	לונדון ס"ב Or. 2349	
	מח' תיג' בערבית	1498	קמב'. וסמינסטר קולג'	
	נביאים ר' ואח'	1505-1504	י"ם ס"ל 4 Yah.Ms.Heb.	
	ס' ויקרא	1509	פיל'. דרופ'. קולג' Ms.304	
	תאג'	1510-1509	עפ"י ס' 'סערת תימן', עמ' קלט.	
	יוסף	תורה + מח' התיג'אן	1478	אוק'.-בודל'. Opp.Add. 4to.
		תורה עם הפטרות	1481	מונטראול (אוסף פרטי) י. אלברג
		מח' התיג'אן	1483-1482	ברלין ספ' המדינה Ms. Or. 4°579
תורה + מח' התיג'		1484-1483	לונדון ס"ב Or. 1379	
תורה עם מסורה		1485-1484	י"ם אוסף מ. בניהו	
מח' התיג'אן		1508	י"ם ס"ל 1133 Heb. 4°	
סידור תפילה		1508	ברלין ספ' המדינה	
חומש + מח' התיג'		?	קמב'. ספ'. אוני'. Add.1728	
סעדיה מעודד		תאג'	1498-1497	י"ם ס"ל 8°580 Heb.
		נביאים ראש'	1532-1531	אוקס'-בור'. Opp.Add.t.63
		תאג'	1535	עפ"י ס' 'סערת תימן', עמ' קמב
		סידור נר' תימן	1540	לונדון ס"ב Or. 2227

קיצורים: מח' = מחברת; ס"ב = הספרייה הבריטית; ס"ל = ספרייה לאומית; תיג' = תיג'אן.

הפניות ביבליוגראפיות

- אנגל ע' אנגל, אברהם פריצול – מחקר פאליאוגראפי וקודיקולוגי, ירושלים תשמ"א (עבודת גמר).
- בית אריה בית אריה, אוצר כתבי־יד עבריים מימי הביניים בציוני תאריך עד שנת ה'ש, ערכו: קולט סיראט ומ' בית אריה, ירושלים-פאריס תשל"ב-תשמ"ו, 3 כר'.
- בית אריה, אמונה — 'אמונה יוצרה אצלו אמונה, שיר שנהגו להעתיקו בסוף כ"י של תורה מתימן', בתוך: מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים מוגשים לא"מ הברמן במלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשל"ז, עמ' 37-50.
- גויטיין ש"ד גויטיין, 'החינוך היהודי בארץ תימן כטיפוס של חינוך יהודי מקורי', מגמות ב (תש"י), עמ' 152-180. [=התימנים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 241-268].
- הברמן א"מ הברמן, 'נשים מעתיקות', קרית ספר יג (תרצ"ו-תרצ"ז), עמ' 114-120.
- טובי י' טובי, כתבי־היד התימניים במכון בן־צבי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 8-13.
- ספיר י' ספיר, ס' אבן ספיר, ליק 1866.
- פנקובר י' פנקובר, נוסח התורה בכתר ארם צובה, רמת־גן תשנ"ג.
- צדוק מ' צדוק, 'המעתיקים בתימן', הדים ה (תשל"ט), עמ' 15-16.
- קאפח, כותבי קאפח, 'כותבי ומעתיקי ספרים בתימן', מחניים קו (תשכ"ו), עמ' קנב-קנו.
- קאפח, קהילת — 'קהילת צנעא שבתימן', מחניים קיט (תשכ"ח), עמ' לו-מה.
- קרח ע' קרח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד.
- ריגלר מ' ריגלר, 'קולופונים של כתבי־יד כמקור לתולדות הספר והסופרים מתימן', בתוך: מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן, ספר היובל לפרופ' יהודה רצהבי, רמת־גן תשנ"א.
- רצהבי, בניה Y. Ratzaby, 'Benaya', *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1971/2, cols. 470-471.
- רצהבי, הספר (א) י' רצהבי, 'הספר במשכנות יהודי תימן', מחניים מו (תש"ך), עמ' 18-23.
- רצהבי, הספר (ב) — 'הספר במשכנות תימן', בתוך ספרו: במעגלות תימן, מבחר מחקרים בתרבות יהודי תימן, תל־אביב תשמ"ח, עמ' 86-103.